

L. Toniolo è ben strutturato e molto chiaramente leggibile, con spunti originali.

Chiude il volume il contributo di Cristina Marta Acqua la quale indaga le modalità espressive del culto imperiale all'interno del paesaggio urbano di Antiochia sull'Oronte. Confrontando la testimonianza letteraria di Giovanni Malalas (IV secolo d.C.) e il mosaico di Yakto con le evidenze archeologiche, si legge nettamente come nella città siriana «la figura imperiale non si manifestasse solamente durante le cerimonie legate al culto imperiale, bensì permeasse tutti i livelli di vita cittadina» (p. 220). La studiosa prende in esame in primo luogo l'urbanistica di Antiochia e i principali interventi edilizi dall'età ellenistica a quella tardo-antica. Vengono poi esaminate le testimonianze del culto imperiale nella città: esso fu introdotto in continuità con il culto dei regnanti di epoca ellenistica e con l'appoggio di buona parte della popolazione. La prima attestazione di un vero e proprio culto imperiale in Syria si data all'età augustea come testimoniano un'iscrizione menzionante un sacerdote del divo Augusto, nonché i conii monetali. Tale culto era celebrato fin dall'età augustea anche attraverso i giochi olimpici in onore dell'imperatore, nati per iniziativa di un privato cittadino di Antiochia — il senatore Sosibio — e quindi non grazie ad elargizioni imperiali. Quanto ai luoghi del culto imperiale, sebbene manchino evidenze relative a spazi sacri specificamente deputati a tali pratiche culturali (l'unico tempio dedicato alla divinità imperiale fu quello eretto da Adriano in onore di Traiano), i templi in cui esso veniva officiato erano verosimilmente quelli legati alla figura di Zeus, in particolare a Zeus *Olympios*.

L'Autrice si sofferma anche sugli edifici da spettacolo e su altri monumenti e immagini legate alla celebrazione dell'imperatore come archi trionfali, porte (la *Mese Pyle* eretta da Traiano e coronata da una scultura di Romolo e Remo), piazze (ad esempio l'*Omphalos*), statue e non ultime le testimonianze numismatiche in cui è documentato il legame dell'imperatore principalmente con Zeus ma anche con Eracle-Melqart e la *Tyche*. Nelle considerazioni finali l'Autrice sottolinea come siano principalmente due le zone-chiave della città scelte per la trasmissione dell'ideologia e del culto imperiale: il foro e il quartiere dell'isola. I monumenti a valenza ideologica persero significato solo con l'assunzione del Cristianesimo a religione di Stato. Il lavoro di C.M. Acqua mostra nel complesso una discreta capacità di analisi delle fonti letterarie ed archeologiche. Sarebbe forse stato utile approfondire le modalità espressive del culto imperiale nella capitale siriana ponendola a confronto anche con ciò che si riscontra in altre città orientali per evidenziare ancor di più i connotati caratteristici. Una nota in negativo riguarda inoltre la ricorrenza nel testo dei nomi greci dei monumenti, citati ora in maiuscola, ora in minuscola senza un criterio specifico. Criticabile appare anche qui l'inserimento delle immagini dell'importante mosaico di Yakto con dimensioni troppo ridotte per apprezzarne la lettura.

Il carattere di raccolta del volume nell'insieme lo fa risultare un po' slegato ma è apprezzabile lo sforzo documentativo e l'accuratezza di tutti i contributi.

Silvia Forti

Barnabás LÖRINCZ, *Zur Militärgeschichte der Donauprovinzen des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien 1975-2009, Band II* (Hungarian Polis Studies 19), Budapest-Debrecen, Verano, 2011, 294 pp., ISBN: 978-963-473-434-5.

Aquest recull d'articles constitueix el segon volum d'estudis publicats entre el 1975 i el 2009 sobre la història militar a les províncies del Danubi de l'Imperi Romà editat per Lörincz. Hi trobem quatre seccions de diferents temes, a més d'unes *addenda et corrigenda* al primer volum i els índexs.

La primera part consta de dos articles sobre els epítets de les legions. El primer s'ocupa d'una inscripció de *Viminacium* sobre el llicenciament de soldats de la *Legio VII Claudia*, datada per Mirković cap a l'any 202. J. Fitz proposà algunes correccions al text i canvià la datació a època de Caracalla atès que la legió porta la distinció *Antoniniana*. L'article assenyalava diversos punts febles en aquestes correccions. A continuació s'investiga la datació correcta gràcies als noms propis que hi apareixen, i també es procura identificar el nom d'un dels cònsols citats del qual només es conserven les lletres *AP*. S'arriba a la conclusió que la primera datació és l'encertada, encara que es rectifica la reconstrucció de les primeres línies perdudes del text gràcies a altres fonts epigràfiques. L'autor arriba a la conclusió que el nom *Antoniniana* ja s'utilitzava en època de Septimi Sever. L'article inclou un esquema de la inscripció.

El segon treball tracta dels epítets de les tropes romanes fins al segle III segons l'estudi que en va fer R. Habelt (1983). En primer lloc es presenten les dades sobre els diferents noms. A continuació es plantejgen els problemes de datació i adopció per part de les tropes dels epítets *Severiana* i *Antoniniana*. Seguidament es presenten les possibilitats i limitacions d'aquestes dades per a una valoració històrica amb l'exemple concret de les províncies de Panònia i es corregeixen alguns aspectes de l'obra de Habelt.

El tema del següent apartat són els diplomes militars. En el primer estudi es revisen les datacions i els textos de tres diplomes militars dàcics que en proposà el primer edi-

tor, I.I. Russu. En el segon article s'analitzen tres diplomes militars trobats a Hongria l'any 1994. El tercer treball s'ocupa d'un nou diploma militar trobat a la Panònia, en concret a Dunántúl, que cal datar en època d'Antoní Pius i on s'hi poden identificar les diferents unitats de Panònia a la cara interior.

La quarta contribució presenta un document de Mèsia Superior trobat a *Vetus Salina*. Proposa una datació a l'any 105 gràcies als noms propis que hi apareixen i és possible ampliar el text perdut. És molt probable que aquest diploma s'hagi de posar en relació amb el text *CIL* XVI, 49. El lloc de la troballa indica que el soldat en qüestió en el moment de llicenciar-se tornà allà on havia servit la major part de la seva vida.

En el cinquè estudi es publiquen dos nous documents trobats a la zona de Dunántúl. El primer es pot datar entre 110-115 d.C. i se n'estudia el text perdut. El segon diploma correspon al període entre 145-160 d.C. segons els *cognomina* dels personatges citats, però malauradament no és possible precisar més.

El sisè article presenta un altre diploma militar adquirit pel Museu Nacional d'Hongria el 2002. A partir dels noms citats es pot datar entre 149-153 d.C. i el diploma pertany a la *cohors II Alpinorum*, que a l'època constituïa una tropa auxiliar a Panònia Superior. Hi apareix el nom del prefecte, *T. Caesius Marti*[- -], fins ara desconegut. Finalment s'exposen les dades referents al soldat que va rebre el diploma (*ex pedite* i *Tertio Dasentis filio*, Azalo).

El setè treball recull tres diplomes militars de Panònia, en precisa la datació i afegeix algunes correccions a les primeres lectures que se'n van fer.

La vuitena contribució presenta alguns diplomes militars relacionats amb Panònia presents a la publicació de B. Pferdehirt (*Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des*

Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2004). Per exemple, entre d'altres qüestions, es fan algunes correccions a la constitució de les pàgines 14-15 del volum pel que fa a la datació, la localització del soldat llicenciat i el nom del comandant de la unitat. Pel que fa al diploma de les pàgines 44-49, es donen dades sobre la unitat on hauria servit el receptor. El diploma de les pàgines 64-70 aporta informació sobre el lloc d'estacionament de l'*ala I Brittonum c. R.* També es fan algunes correccions al document de les pàgines 77-78 sobre el nom del receptor i la seva tropa. S'assegura l'origen a l'est de Panònia dels diplomes de les pàgines 79-80 i 86-88, atès que els receptors eren araviscs. En últim lloc, sobre el document de les pàgines 126-131 es fan algunes precisions sobre la datació, els governadors i la tropa del receptor del diploma, la *cohors I Montanorum*. S'ofereixen a més en els diversos paràgrafs nombroses referències a bibliografia actual.

La secció següent d'aquest volum té com a tema les marques sobre *tegulae*. El primer article d'aquest apartat exposa les dades referents a tres alts funcionaris de la Panònia documentats en *tegulae*. Són *Bonus*, *Ursicinus* (de fet, sota el nom *Ursicinus* es proposa que es tracti de dues o més persones diferents) i *Frigeridus*. Sobre aquest últim es fan algunes precisions cronològiques, contradient les de J. Fitz.

El segon treball concreta la datació d'algunes *tegulae* trobades a la zona de Panònia i Barbaricum. En primer lloc, les dues *tegulae* trobades a Stupava corresponents a la *legio XIII gemina* es conclou que daten entre 98-101 d.C. Una altra *tegula* de la *legio XI-III gemina* descoberta en excavacions dels anys 1940-1941 es data entre 101 i 118/119 (estacionament de la legió a *Vindobona*). Al mateix temps es trobà una *tegula* de *C. Valerius Constans* datada en el temps de la guerra contra els marcomans. També a Stupava han aparegut nombroses *tegulae* marcades

de la *legio X gemina* amb l'epítet *Antoniniana*, cosa que permet situar-les cronològicament entre 198-222. Gràcies a les *tegulae* de la *legio XV Apollinaris* es poden datar les construccions a Stupava i Milanovce com a anteriors a l'any 114 (o 118/119 segons nous estudis), ja que en aquest moment la legió abandonà *Carnuntum*, i es conclou que aquestes construccions han de ser posteriors a l'any 97. L'autor constata que a Milanovce s'ha trobat una *tegula* de la *legio I Adiutrix*, que de moment no és possible datar. A més, n'hi ha quatre de la *legio X gemina* aproximadament de l'any 170, així com d'altres de tallers privats. A la zona de Cífer-Pác i Oberleiserberg s'han descobert *tegulae* d'*Ursicinus* datables entre 351/354 i 369. També n'hi ha de *Bonus*, que corresponen al final del regnat de Constanci II o a principis d'època valentiniana. Finalment tenim unes altres *tegulae* marcades com a FEARCRIAN, segurament de la segona meitat del segle IV. L'article inclou un annex amb el catàleg de les *tegulae* i diverses il·lustracions i mapes.

El tercer estudi investiga les funcions que assumeixen les diferents persones esmentades en el procés de producció de les *tegulae*. De governadors, n'hi ha testimoniatats pocs, però a partir d'època de Dioclecià les tropes provincials són capitanejades per *duces*, dels quals alguns a les províncies del Danubi tenen a càrrec la producció de *tegulae*. Càrrecs inferiors, com ara legats de legió, prefectes, tribuns o *praepositi*, estan documentats sobretot a partir d'època tardana. Podem identificar també centurions, si bé en ocasions no se n'indica el rang o en època tardana apareixen com a *ordinarii* o *ordinati*. Els testimonis sobre *magistri figlinarum* són escassos en època del principat i estan lligats sobretot a tallers civils. Aquests personatges estan documentats en especial a la zona de Panònia i en època tardana. Es troben *figlinarii* en diverses províncies i en relació amb diferents legions. En resum, la família imperial, senadors i cavallers s'han

de tenir en compte com a propietaris, els governadors i comandants assumien sobretot una funció de control, els tallers eren supervisats per *praefecti fabrum* i dirigits per centurions, els encarregats de cada forn eren els *magistri figlinarum*, sota les ordres dels quals treballaven nou o deu *figlinarii*. S'inclouen al final diverses il·lustracions i un mapa.

En el quart lloc d'aquesta secció es presenta una *tegula* del Museu Diocesà de St. Pölten (Inv. Nr. Y7), en la qual es pot llegir: *tem(pore) Vr(sicini) du(cis)*. Cal posar-la en relació amb els textos CIL III, 11855a (1 i 2) i quatre fragments més de la col·lecció arqueològica del monestir de Seitenstetten, a més d'una altra *tegula* del Magyar Nemzeti Múzeum de Budapest (Inv. 67.49.1), així com d'altres materials amb el nom d'*Ursicinus*. Aquestes troballes inscrites amb *Ursicinus dux*, descobertes en les províncies *Noricum ripense*, *Pannonia I* i *Valeria*, es poden datar entre els anys 369-372 d.C. L'article inclou imatges i un mapa.

El següent treball recopila les dades sobre les *tegulae* dels campaments fortificats en caps de pont d'època tardoromana de la província Valèria i proposa datacions. La sisena i última contribució d'aquest apartat estudia els oficials i suboficials d'època tardana en l'exèrcit de Panònia segons les dades proporcionades per les *tegulae*. Cal dir, però, que les fonts manquen per a la província de Panònia II. En l'article queden recollides les dades sobre els *duces*, tribuns, centurions i *magistri figlinarum*, les quals es procura datar i s'estableixen relacions cronològiques entre els diferents càrrecs que haurien exercit simultàniament a més de constatar els corresponents emperadors de l'època. L'article inclou mapes i il·lustracions dels materials.

L'últim apartat del llibre es dedica a la prosopografia. El primer treball presenta els *duces* de la província Valèria sota Valentinià I (364-375). Per aquesta província,

fundada l'any 295 d.C., es coneixen sis *duces*, dels quals *Augustianus*, *Terentius*, *Frigeridus* i *Marcellianus* haurien estat actius en època de Valentinià I. La seva cronologia exacta no ha estat aclarida, i aquest és l'objectiu de l'article. *Marcellianus*, documentat especialment gràcies a l'obra d'Amià Marcellí, es data entre 373/4 i segurament fins al 375, però la data final és dubtosa. Pel que fa a *Frigeridus*, conegut quasi exclusivament per les *tegulae*, després d'exposar les diverses teories sobre la seva cronologia, s'arriba a la conclusió que aquesta en part depèn del moment concret a partir del qual els *duces* són anomenats *vir clarissimus*. Per mitjà d'un breu estudi es demostra que a les províncies de l'est aquest títol ja s'usava en època de Constanci II. Aquest fet, juntament amb l'exemple d'una *tegula* utilitzada en un *burgus* de l'any 372, permet establir el govern de *Frigeridus* aproximadament entre ?369/370 i 373/374. També de *Terentius* en tenim coneixement només per *tegulae*, les quals s'han trobat en una construcció juntament amb moltes altres peces de *Frigeridus*. Podem deduir, doncs, que *Terentius* va ser el seu predecessor i cal situar-lo hipotèticament entre els anys 367-369 d.C., posteriorment *Terentius* hauria estat *dux* a Armènia (369-374). *Augustianus*, del qual només es conserva una inscripció, es creu que ocupà el càrrec entre ?364-367? L'article inclou mapes i una il·lustració.

La següent contribució estudia els fragments d'un diploma datable el 27 de setembre d'un any entre 145-160 trobats a Domaşnea/Domásnya i al *castellum* auxiliar de Mehadia/Mehádia. Gràcies als noms dels personatges, que també tenim testimoniats en altres documents, i a la parella de cònsuls (fragmentària però restituïble com a *Ti. Claudius Iulianus* i *Sex. Calpurnius Agricola*) podem confirmar que es tracta de l'any 154. Finalment es reconstrueix el text perdut de l'*extrinsecus* de les *tabellae* I i II del diploma.

El tercer article té com a objecte d'estudi el governador de la Mèsia Superior *C. Gabinius Barbarus Pompeianus*, que hauria rellevat *L. Fabius Cilo* a finals de l'any 195 d.C. i hauria administrat el territori fins l'any 199. *C. Gabinius Barbarus Pompeianus* apareix també en una inscripció de *Viminacium* de l'any 195, i el mateix nom podria tenir relació amb el diploma militar *CIL* XVI, 127, pel qual s'han suggerit diverses datacions i que el present article situa entre 192-212.

El quart treball està dedicat a una inscripció descoberta al *castellum* auxiliar de Cirpi, actualment conservada al Museu Nacional d'Hongria (Inv.-Nr. 80.I.I). La inscripció, força fragmentària, correspon a època de Sever Alexandre. Constitueix el primer cas a Panònia en què un *praefectus praetorio* fa reconstruir un temple. Aquest personatge, el nom del qual per desgràcia és desconegut, al principi de la seva carrera hauria estat prefecte de la *cohors II Alpinorum equitata*. És dubtosa la qüestió de si el prefecte del pretori anà en persona a Panònia o ordenà la reparació del temple de Roma estant. El més probable és que n'organitzés la reconstrucció des de Roma, la raó d'aquest fet es podria explicar pel gran nombre de pretorians que havien estat reclutats a Panònia en època de Septimi Sever i és possible que algun soldat originari de Cirpi hagués donat la notícia del mal estat del temple.

El cinquè treball s'ocupa del problema dels anys de govern de Neró. En els *acta fratrum Arvalium* de principis de l'any 59 d.C. la titulatura de l'emperador indica: *trib. pot. V, imp. VI, cos. III, desig. IIII*; mentre que a començaments de l'any següent la titulació apareix dos cops com a: *trib. pot. VII, imp. VII, cos. IIII*. S'han proposat diverses solucions a aquesta qüestió, entre les quals destaquem la de Th. Mommsen, que proposà una doble cronologia pels anys de tribonat de Neró. La seva teoria és en general acceptada, però autors com L. Constans hi han fet

algunes precisions, datant el segon sistema a principis de l'any 60. Les dades es poden posar en relació amb documents egipcis aportats per G. Geraci o el diploma militar *CIL* XVI, 4, en el qual s'anomenen els cònsols *suffecti*. Comparant-ho amb passatges de Sèneca (*Quaest. Nat.* 7, 28, 3) i Tàcit (*Ann.* 14, 22, 1), Stobbe proposà que els cònsols haguessin exercit en anys diferents (possibilitat rebutjada per Mommsen), mentre que Hammond els data a la segona meitat de l'any 61. L'autor conclou que no s'introdueix cap canvi en el sistema de compte dels anys de govern de Neró entre 59-60 d.C., i que en el registre dels *acta fratrum Arvalium* a principis de l'any 60 hi ha un doble error. La datació de *CIL* XVI, 4 es fixa en el 2 de juliol de l'any 61 d.C.

El sisè tema són els *fasti* de la província de Panònia a partir de la gran monografia de J. Fitz: *die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I-IV* (Budapest, 1993-1995). Al llarg de l'article s'introdueixen anotacions a l'obra de Fitz, i queden rectificades algunes inscripcions, càrrecs i datacions. S'ofereix en els diferents paràgrafs bibliografia actual.

L'últim treball revisa els governadors de la província Panònia Inferior servint-se de nou de la monografia de J. Fitz. En aquest estudi s'inclouen les noves informacions de què disposem, cosa que permet conèixer millor les carreres dels respectius mandataris i corregir algunes dades errònies antigues. La majoria de personatges ja eren coneguts, però n'hi ha un de descobert més recentment (*M. Nonius Mucianus*, 133/134-136) i en sis casos s'ha de modificar la cronologia, en opinió de l'autor.

Per acabar, cal dir que aquest segon volum recopilat per Lörincz constitueix una eina indispensable per al coneixement de la història militar en aquesta zona, com ho és el primer, del qual havíem donat ja notícia en aquestes pàgines.

Núria García i Casacuberta